

Instytut Archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Krystyna.Sulkowska@umk.pl

Krystyna Sulkowska-Tuszyńska

WOKÓŁ KAPLICY ŚW. WALENTEGO W KOŚCIELE ŚW. JAKUBA W TORUNIU. BUDOWA KAPLICY I CMENTARZ

Zarys treści. Na tle architektury i historii kościoła św. Jakuba w Toruniu odtworzono etapy budowy jednej z południowych kaplic, obecnie pod wezwaniem św. Walentego, której fundamenty odkryto w 2015 roku. Dokonano przeglądu stanu badań. Pokazano stratyfikację najbliższej kwatery cmentarnej. Na podstawie źródeł archeologicznych odtworzono ryt pogrzebu.

Słowa kluczowe: kościół św. Jakuba w Toruniu, budowa kaplicy, fundamenty, cmentarz przy kaplicy, stratyfikacja, ryt pogrzebu.

I

W północno-wschodnim kwartale historycznego Nowego Miasta Torunia od ponad siedmiu wieków dominuje wytworny kościół o pierwotnym wezwaniu św. św. Jakuba i Filipa (Sulkowska-Tuszyńska 2022a). Początek budowy tej świątyni, jako pierwszej fary nowego miasta, większość badaczy wyznacza na rok 1309, kierując się zachowaną we wnętrzu prezbiterium, oryginalną inskrypcją, z której wynika, że kamień węgielny pod budowę tego kościoła położono w tym właśnie roku (ryc. 1)¹.

Po południowej stronie prezbiterium kościoła św. Jakuba, na linii bocznego portalu zachował się duży wczesnogotycki budynek – klasztor, a po północnej – przytułek, w którym od wieku XIV usługiwały panny cysterki; im to w połowie tegoż stulecia Krzyżacy przekazali patronat nad świątynią. Zakonnice prowadziły też parafialną szkołę (Cicha 2010; 2013; 2015; Sulkowska-Tuszyńska, Cicha 2010; 2018).

¹ Krantz-Domasłowska, Domasłowski 2001, s. 9, 10, 50–51.

Ryc. 1. Toruń, kościół św. Jakuba. Widok od północy na zakrystię i kaplice; w głębi wieża (fot. A. Cicha)

Fig. 1. Toruń, the St James Church. The sacristy and chapels; view from the north. The tower in the background (photo by A. Cicha)

Smukła, elegancka bryła fary Nowego Miasta Torunia (dalej: NMT), lokowanego przez Krzyżaków w 1264 roku, do dziś zachwyca proporcjami, detalami i kunsztem wystroju; nazywana jest architektoniczną perłą pomorskiego gotyku. Podczas reformacji, w 1557 roku, kościół ten przejęli protestanci. Po 110 latach katolicycy parafianie i zakonnice powrócili do swojej świątyni. Przez cały czas, od początku budowy w 2. połowie XIII wieku² aż do początku XX stulecia³, w i wokół kościoła grzebano zmarłych torunian – katolików i protestantów. Wewnątrz czcigodniejszych, na zewnątrz, *ad sanctos*, zajmujących niższe szczeble drabiny społecznej, natomiast naj-

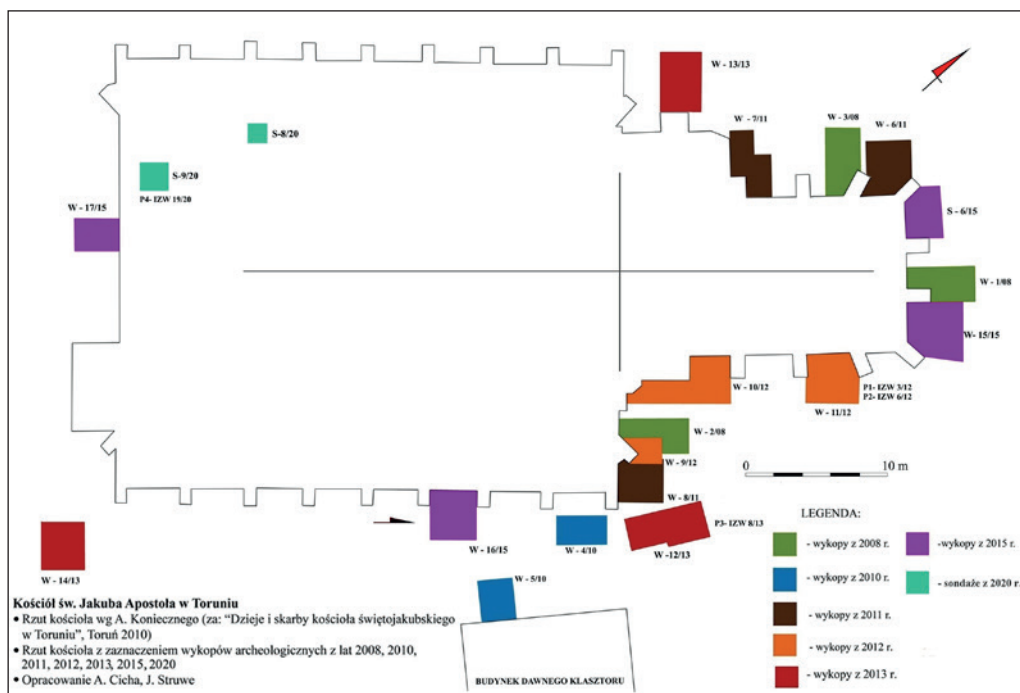
² Zob. wyniki badań archeologicznych potwierdzonych datowaniem cegły (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 292–298, Aneks VI: A. Chruścińska, N. Pawlak, P. Palczewski).

³ Jeszcze do niedawna zakładano, że ostatnie pogrzeby przy kościele św. Jakuba odbyły się około połowy XIX wieku. Płyty nagrobne znalezione przy kościele, podczas nadzorowania zmiany infrastruktury wokół bryły, w 2020 roku są dowodem, że pochówki na tym cmentarzu zdarzały się jeszcze w latach 20. XX wieku (!) (Sulkowska-Tuszyńska w druku).

uboższych – bliżej cmentarnego muru. W obrębie tej nekropolii, najpóźniej od XV stulecia, powstawały też ossuaria, czyli wtórne groby zbiorowe (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 47–118; Cicha 2014).

II

W najbliższym otoczeniu kościoła św. Jakuba archeolodzy z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu ośmiokrotnie prowadzili badania archeologiczno-architektoniczne, w ramach miesięcznych ćwiczeń terenowych dla studentów, w latach 2008–2019 (ryc. 2). W roku 2020 możliwa była eksploracja we wnętrzu kościoła⁴. Łącznie założono 19 wykopów i dzie-

Ryc. 2. Toruń, kościół św. Jakuba. Plan wykopów archeologicznych. Strzałka wskazuje miejsce eksploracji – wykop W-16/15 (oprac. A. Cicha, J. Struwe, W. Miłek)

Fig. 2. Toruń, the St James Church. The layout of trenches. The arrow indicates the exploration site – trench W-16/15 (by A. Cicha, J. Struwe, W. Miłek)

⁴ Zarówno pozwolenie na badania we wnętrzu, jak i pokrycie kosztów eksploracji eks-

więć małych sondaży, poza dwoma sondażami, tylko na zewnątrz bryły, głównie wokół prezbiterium⁵. Uzyskane dane umożliwiły stwierdzenie, iż wbrew dotychczasowym poglądom budowę pierwszego kościoła w nowym, lokowanym w 1264 roku mieście rozpoczęto w XIII, a nie w XIV wieku, od prezbiterium (tzw. prezbiterium I). Masyw zachodni powstawał w tym samym okresie, od zachodu ku wschodowi. Z nieznanych bliżej przyczyn, wśród których można brać pod uwagę najazd plemienia Prusów i jakiś pożar, w 1309 roku budowę II prezbiterium zaczęto od położenia kamienia węgielnego. Wykorzystując w całości kamienne fundamenty pierwszego kościoła, od początku XIV wieku wznoszono nową bryłę, która dotrwała do naszych czasów. Udowadniając rozpoczęcie wznoszenia fary NMT w 2. połowie XIII wieku, wskazano także na początek miasta i ślady miejscowego osadnictwa⁶. Badania archeologiczne na terenie dawnego cmentarza odsłoniły też elementy kultury funeralnej i dawnej codzienności miasta (Sulkowska-Tuszyńska 2014; 2022)⁷.

III

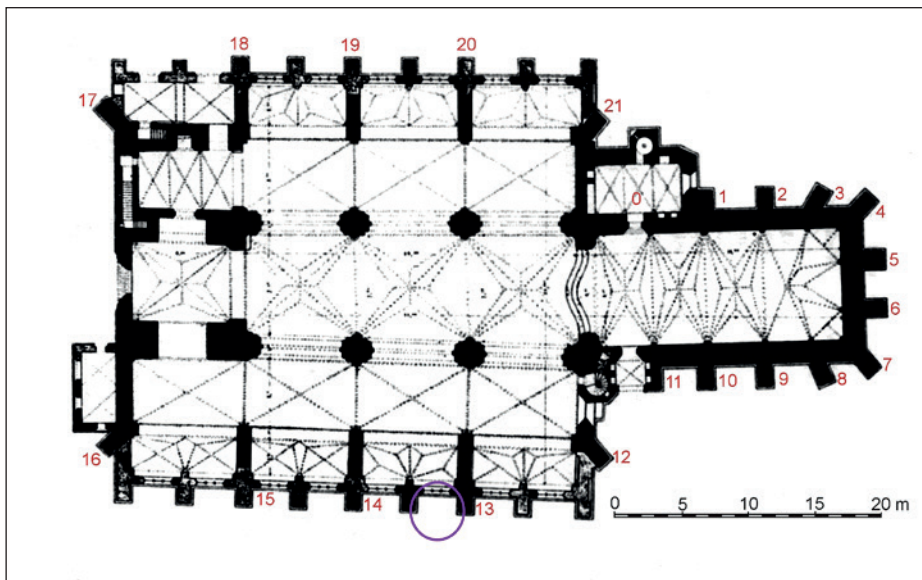
Kościół pod obecnym wezwaniem św. Jakuba Apostoła był przedmiotem zainteresowań wielu mediewistów, architektów, historyków sztuki oraz konserwatorów (Dzieje i skarby 2010; Sulkowska-Tuszyńska 2010, s. 249–252; Błażejewska 2022). Od zewnątrz jest to wąska, wysoka bryła o długim prezbiterium i stosunkowo krótkim trójnawowym korpusie, który z czasem od północy i południa został otoczony dwoma wieńcami kaplic (ryc. 3). Na końcu tej akcji budowlanej, do ściany zachodniej, obok wejścia głównego dostawiono jeszcze małą kapliczkę – Ogrójec. Prostokątne prezbiterium od wschodu zamknięte jest prosto, tak jak od zachodu korpus nawowy, nad

pedycja zawdzięcza decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, Sambora Gawińskiego.

⁵ Na styku ze ścianą północną niemożliwe było założenie żadnego wykopu, z braku pozwolenia, a przy południowej założono tylko jeden wykop (W-16/15). Penetracja we wnętrzu kościoła umożliwiona tylko raz została wykonana w 2020 roku.

⁶ Zob. Sulkowska-Tuszyńska 2022, R. IV – kościół, s. 47–66 i Aneks nr VI – datowanie luminescencyjne cegieł, s. 292–299 oraz R. 6 – ceramiczne utensylia (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 151–153).

⁷ O kulturze materialnej, w tym funeralnej Torunia w świetle badań cmentarza przy kościele św. Jakuba zob. Sulkowska-Tuszyńska 2022, R. 5 – Cmentarz i pochówki, s. 88–118; R. 6 – Elementy kultury materialnej, s. 119–171 i n.

Ryc. 3. Toruń, kościół św. Jakuba. Plan przyziemia kościoła po rozbudowie o kaplice (wg Freymuth 1981, s. 49)

Fig. 3. Toruń, the St James Church. Ground plan of the church after the addition of chapels (according to Freymuth 1981, p. 49)

którym dominuje potężna wieża (ryc. 4). Dachy nad prezbiterium i nawami są dwuspadowe, a nad kaplicami jednopołaciowe. Wieżę pokrywa dwudzielny dach. Cała budowla otoczona została wysokimi przyporami, wzdłuż ścian ustawionymi prostopadle do bryły. W masywie nawowym naroża wspierają pojedyncze przypory przekątniowe, które na narożnikach wschodniej partii prezbiterium zostały zdublowane (ryc. 3). Dwie wieżyczki – klatki schodowe łączą się z bryłą od zewnątrz, jedna pomiędzy prezbiterium a nawą południową, druga w północnej ścianie zakrystii jednocześnie stanowi podporę jedyne, widocznego obecnie łuku odporowego. Tego typu łuki rozpięte dookoła korpusu nawowego i nad zakrystią dodawały średniowiecznej bryle finezji, ale i dostojności (ryc. 1); wszystkie widoczne były tylko do XV wieku, dopóki nie zostały zasłonięte dachami kaplic, które otoczyły bryłę od północy i od południa.

Ryc. 4. Toruń, kościół św. Jakuba. Widok od południa na kaplice; kaplica św. Walentego druga od prawej (fot. W. Ochotny)

Fig. 4. Toruń, the St James Church. View of the chapels from the south; St Valentine's chapel is the second from the right (photo by W. Ochotny)

I V

Tytułowa kaplica pod obecnym wezwaniem św. Walentego przez archeologów mogła być badana tylko w 2015 roku, od zewnątrz i jedynie w obrębie wschodniej połowy (ryc. 3). W granicach eksplorowanego wykopu (wykop W-16/15) odsłonięto fundamenty kaplicy i 24 jamy grobowe w jedenastu poziomach (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 35–37; 67–73). Wcześniej o kaplicach otaczających kościół św. Jakuba wspomniała Liliana Krantz-Domasłowska, a bliżej badał je Aleksander Konieczny, zwracając uwagę na zmiany w architekturze i więźbę dachów (Krantz-Domasłowska, Domasłowski 2001; Konieczny 2010). Kolejne kaplice dobudowywano po wzniesieniu korpusu nawowego, „wpisując” je pomiędzy skarpy, które wcześniej zostały przedłużone. Z szeregiem kaplic północnych jeden ciąg tworzy kruchta. Według L. Krantz-Domasłowskiej prawdopodobnie po zbudowaniu pierwszej kaplicy⁸ dobudowano cały ich ciąg, wy-

⁸ Autorka ta uznała, że najpierw zbudowano kaplicę pierwszą od wschodu po stronie

przedzając kolejne zamówienia. O samodzielnym funkcjonowaniu pierwszej od wschodu, południowej kaplicy świadczy blenda w bocznej, zachodniej ścianie. Autorka słusznie zauważa, że wszystkie kaplice są maksymalnie zintegrowane z nawami bocznymi, i sugeruje, że budowa kaplic zaczęła się „od wyprucia długich odcinków murów lateralnych przy pozostawieniu elementów konstrukcyjnie niezbędnych”. Dzięki przedłużeniu skarp uzyskano ściany działowe kolejnych kaplic. W konsekwencji budowy trzeba było zmienić kąt nachylenia połaci pulpitowego dachu i zakryć łuki odporowe (Krantz-Domasłowska, Domasłowski 2001, s. 29, 31, 36, 37).

Aleksander Konieczny twierdził, że po południowej stronie kościoła budowanie zaczęto od pierwszej od zachodu kaplicy, nie od wschodu, natomiast etapy budowania danej kaplicy widział podobnie jak L. Krantz-Domasłowska. Uważał, że zaczynając budowę kaplic, trzeba było wykuć wielkie arkady w miejscu okien zewnętrznych ścian, przedłużyć szkarpy i dodać ściany działowe. Całkowicie nowe były tylko zewnętrzne ściany kaplic i, ewentualnie, skarpy oraz sklepienia. Łącznie przy kościele św. Jakuba powstało dziewięć kaplic, z których siedem było wynikiem przebudowy naw bocznych. Jedną kaplicę, według A. Koniecznego, usytuowano na piętrze, koło wieży, od północy⁹ (Konieczny 2010, s. 91–93). Ogrójec – w całości nowa kaplica została dostawiona do ściany zachodniej korpusu, bez potrzeby jej rozbierania.

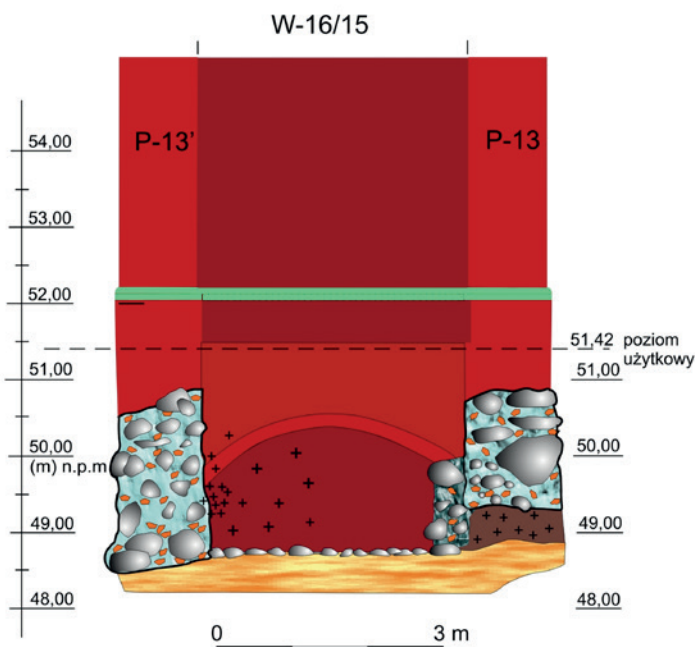
V

W obrębie wykopu, w którym odsłonięto połowę fundamentu kaplicy św. Walentego¹⁰ (wykop W-16/15), naturalne podłoże kościoła stanowił piasek jasnoszary (uchwycony od +48,40 m n.p.m., eksplorowany do +47,7). Nad nim był piasek żwirowy o rdzawej barwie (gł. + 48,5–49 m n.p.m.) (ryc. 5). Do stropu tych jednostek sięgała stopa fundamentowa lub ława fundamentów kościoła. Nad calcem w stratyfikacji warstw widoczna była brunatnoszara, piaszczysta próchnica (+48,75 do +49,3–49,5 m n.p.m.) z dwoma poziomami grobów (G-57/15, G-56/15, G-53/15; G-52/15), które zalegały poniżej

południowej, natomiast badania A. Koniecznego wskazują na zupełnie inną kolejność budowy kaplic południowych, od zachodu (zob. niżej).

⁹ Chodzi o dyskutowaną lokalizację kaplicy braci Jungewiese, budowaną od 1359, a nie od 1349 roku, co udowodnił już A. Semrau (za: Konieczny 2010, s. 91–93, 118–119).

¹⁰ Wezwanie prawdopodobnie ma tradycję nowożytną. Zob. niżej.

Ryc. 5. Toruń, kościół św. Jakuba. Kaplica św. Walentego – stratyfikacja nawarstwień. Widok na fundamenty i warstwę cmentarną (z krzyżykami) (oprac. K. Sulkowska-Tuszyńska, rys. W. Milek)

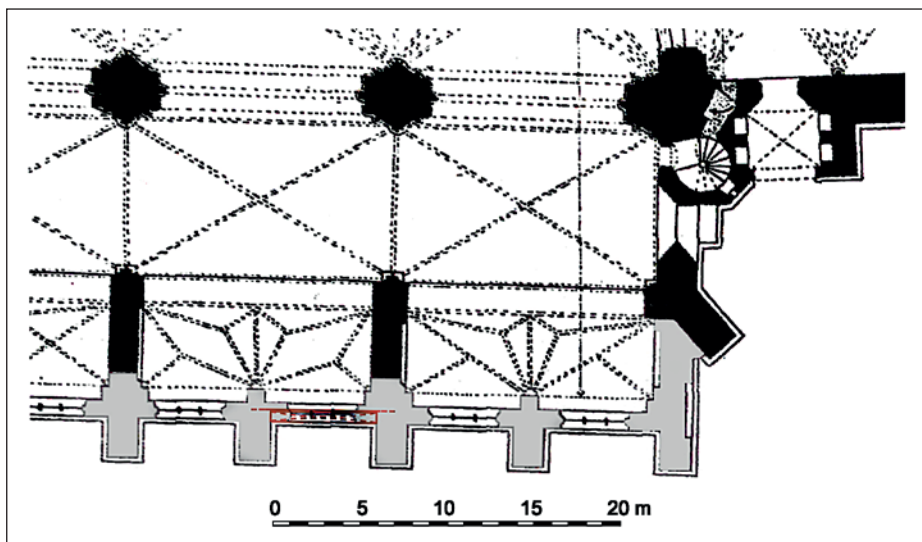
Fig. 5. Toruń, the St James Church. St Valentine's chapel – stratification. View of the foundations and the cemetery layer (with crosses) (prepared by K. Sulkowska-Tuszyńska, drawing by W. Milek)

fundamentów. W stropie tej warstwy wystąpiły luźne, niewielkie otoczaki (10–15 cm) oraz węgielki drzewne. W tę warstwę, miejscami sięgając calca, wkopano fundamenty przypór (P-13, P-13' – zob. ryc. 5) oraz nowej ściany kaplicy. Na jej stropie oparto też mur ceglany zamykający od tyłu otwartą przestrzeń za arkadą. Pierwsze jamy grobowe (poziomy I, II) wykopano na tym obszarze, zanim rozpoczęto budowę kaplic. Niektóre groby zniszczono podczas akcji budowlanej. Kolejne jamy grobowe (od III poziomu do XI; ryc. 5, 13) wykopywano dopiero po zakończeniu budowy kaplicy św. Walentego. Zmarłych grzebano w tej przestrzeni aż do XIX wieku. Ponad cmentarną próchnicą o miąższości sięgającej 1,9–2,2 m były warstwy gruzu, a najwyżej, na piasku, współczesne płytki chodnikowe (do +51,6 m n.p.m.) (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 35–37, ryc. 20).

VI

Długość kaplicy we wnętrzu odpowiada długości jednego przęsła w korpusie nawowym i wynosi 7,2 m (na linii wschód – zachód), a szerokość 4 m (ryc. 6). Mimo zbadania tylko wschodniej połowy fundamentu kaplicy (wykop W-16/15, przypory 13, 13') z dużym prawdopodobieństwem możemy wnioskować o całym fundamencie.

Poza odtworzeniem techniki fundamentowania na tle innych partii bryły (prezbiterium, masyw zachodni) celem badań było rozpoznanie cmentarza wo-

Ryc. 6. Toruń, kościół św. Jakuba. Rzut przyziemia. Zbliżenie na pld. kaplice. Widok od wschodu (wg C. Steinbrecht 1885, tab. VII)

Fig. 6. Toruń, the St James Church. Ground plan. Detail of the southern chapels. View from the east (according to C. Steinbrecht 1885, tab. VII)

kół kaplicy. Ważne było też zweryfikowanie tezy o średniowiecznym bocznym portalu w lateralnej ścianie nawy południowej (Konieczny 2010, s. 98–100; il. 7, 8, 9) (ryc. 7). Niestety, już przed założeniem wykopu było oczywiste, że pełna weryfikacja domniemanego południowego portalu *in situ* nie będzie możliwa ze względu na brak możliwości obserwacji od wnętrza kościoła (możliwość założenia wykopu tylko od zewnątrz i rozebranie ściany), dobudowaną kaplicę i zatarcie ewentualnych śladów przez wkopy grobowe od zewnątrz. W wyniku badań nie uchwycono żadnych śladów domniemanego progu/wejścia, luźnych

Ryc. 7. Toruń, kościół św. Jakuba. Wykop W-16/15. Kaplica św. Walentego w trakcie odsłaniania. Widok od południa (fot. M. Magalski)

Fig. 7. Toruń, the St James Church. Excavation unit W-16/15. Revealing the St Valentine's chapel. View from the south (photo by M. Magalski)

detali czy reliktyw utwardzania nawierzchni, ale pomiędzy przyporą 13 a 13' (ryc. 3, 5) potwierdzono sugerowane przez L. Krantz-Domasłowską i A. Koniecznego etapy budowania; informacje te wzbogacono o odkryte szczegóły. Etapy tej budowy mogły być następujące:

1) Przypory: wschodnia (nr 13) i zachodnia (nr 14 niebadana podczas wykopalisk) zostały przedłużone wcześniej, gdy budowano sąsiednie kaplice, najpierw tę od wschodu¹¹, a następnie zachodnią.

2) Rozebrano ścianę lateralną nawy południowej pomiędzy przyporami 13 a 14. Rozbiórkową cegłę odłożono, by na końcu użyć ją do wymurowania zewnętrznej ściany kaplicy.

3) Zanim wymurowano południową ścianę kaplicy, wykonano „wcięcia” w fundamentach przedłużonych przypór (zbadano tylko nr 13), uzyskując opór dla archiwolty arkady (ryc. 8).

4) Arkada odkryta pod wschodnią połową zewnętrznej ściany kaplicy pozwala mieć niemal pewność, że cała kaplica opierała się na dwóch takich

¹¹ Wymiary cegieł z przypory 13: 12 × 6 cm; 14 × 7–8 cm; 7 × 28 cm; 8 × 29 cm.

Ryc. 8. Toruń, kościół św. Jakuba. Wykop W-16/15. Kaplica św. Walentego – fundament. Zbliżenie na arkadę i fundament wschodniej przypory nr 13 (fot. M. Magalski)

Fig. 8. Toruń, the St James Church. Excavation unit W-16/15. St Valentine's chapel – foundation. Detail of the arcade and the foundation of the eastern buttress No. 13 (photo by M. Magalski)

arkadach, na osi kaplicy spływających na jeden filar. Stopa tego filara opierała się na warstwie drobnego gruzu wrzuconego do wąskiego wykopu i od góry zalanego dużą ilością zaprawy. Tak przygotowano oparcie dla arkadowego fundamentu, dokładnie wymurówując jego ceglana archiwoltę o wysokości odpowiadającej 1,5 długości cegły (41–42 cm)¹². Nowa, zewnętrzna ściana kaplicy oparta na arkadowym fundamencie jest w pełni ceglana, tak jak przypory ją wspierające, i ma grubość odpowiadającą długości 2,5 cegły (69–70 cm)¹³. Natomiast fundamenty były kamienne i uzupełniane gruzem ceglany, od góry zalane zaprawą, w dolnej partii bez zaprawy (opory arkady na gł. +50 m n.p.m.; strzałka archiwoltę do +50,75 m n.p.m.) (ryc. 9, 10).

5) Po wymurowaniu ściany opartej na arkadach, z zastosowaniem miejscami nieregularnego wążka polskiego (główka–wozówka–główka), na osi wsparto ją jeszcze nową przyporą (13'; ryc. 11)¹⁴ opartą na kamienno-ceglanym

¹² Wymiary cegieł z archiwoltę arkady: 13–14 × 8–8,5 × 27–28 cm.

¹³ Wymiary cegieł z muru opartego na arkadzie: 13–14 × 7–8 × 28 cm.

¹⁴ Wymiary cegieł z przypory 13': 14 × 8; 15 × 8,5; 8 × 19; 8 × 27; 8 × 28 cm.

Ryc. 9. Toruń, kościół św. Jakuba. Wykop W-16/15. Widok na całą arkadę i mur za arkadą (fot. J. Struwe)

Fig. 9. Toruń, the St James Church. Excavation unit W-16/15. View of the entire arcade and the wall behind it (photo by J. Struwe)

Ryc. 10. Toruń, kościół św. Jakuba. Wykop W-16/15. Widok od dołu na opór arkady i fundament przypory nr 13; po lewej mur za arkadą (fot. J. Struwe)

Fig. 10. Toruń, the St James Church. Excavation unit W-16/15. View from below on the arcade impost and the foundation of buttress No. 13; on the left the wall behind the arcade (photo by J. Struwe)

Ryc. 11. Toruń, kościół św. Jakuba. Wykop W-16/15. Widok od wschodu na fundament przypory na osi kaplicy (nr 13) (fot. J. Struwe)

Fig. 11. Toruń, the St James Church. Excavation unit W-16/15. View from the east of the foundation of the buttress, on the axis of the chapel (No. 13) (photo by J. Struwe)

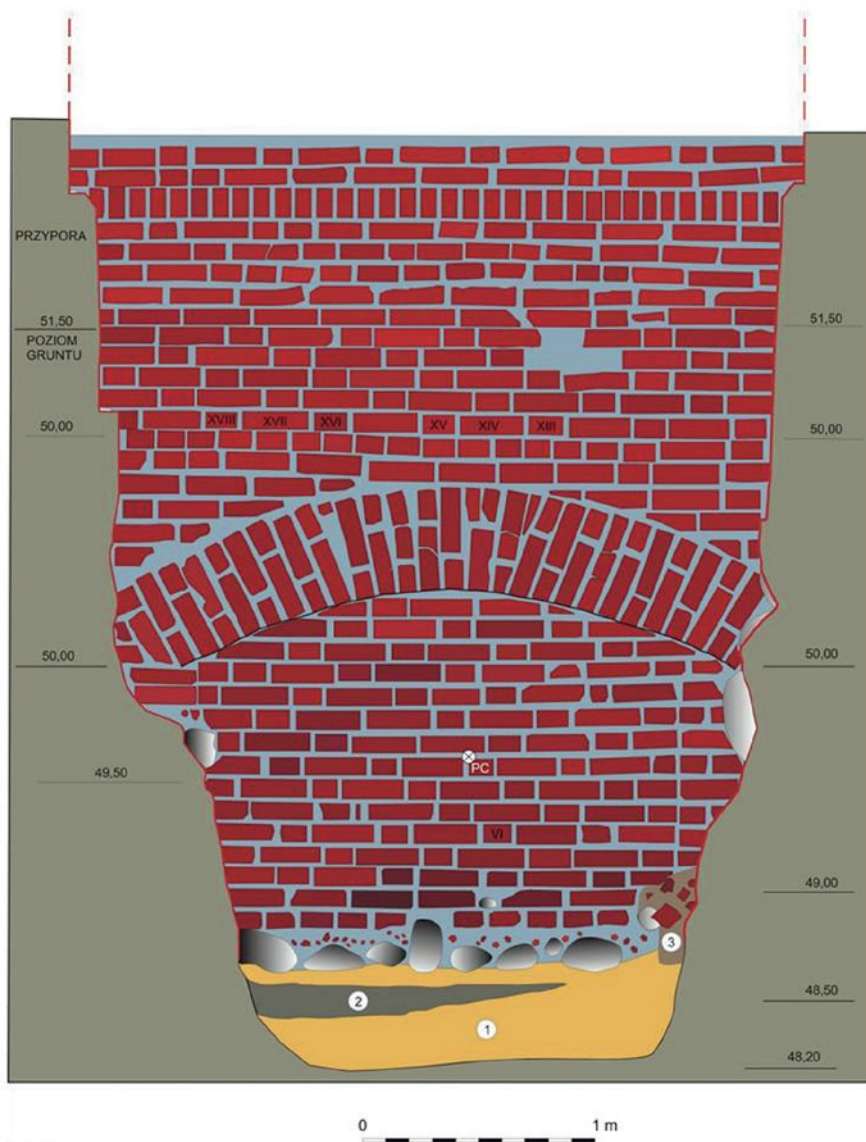

fundamencie, dostawiając ją do filarka wspierającego archiwolty. Tu należy dodać, że na podstawie obserwacji węzłów między przedłużonymi przyporami a nową, południową ścianą kaplicy św. Walentego A. Konieczny stwierdził, że nowa ściana wraz z nową przyporą (na osi kaplicy) „została wmurowana między dwie istniejące wcześniej kaplice” (Konieczny 2010, s. 98). Zatem obserwacje oparte na różnych źródłach są podobne.

Po zakończeniu eksploracji można było stwierdzić, że fundament przedłużonej przypory wschodniej (nr 13) był znacznie płytszy (do + 49,2 m n.p.m.) niż fundament filara na osi obu arkad (do +48,55 m n.p.m.) oraz fundament nowej przypory (13', do +48,75 m n.p.m.).

6) Od strony podziemia kościoła do arkady dostawiono mur ceglany, „zasłaniając” jej światło. Był to w całości ceglany mur o wążku polskim, z cegieł gotyckich¹⁵, oparty na jednej warstwie otoczków ułożonych na głębokości

¹⁵ Wymiary cegieł z muru zasłaniającego światło arkady: 12 × 9 cm; 14 × 7 × 28 cm; 8 × 28 cm.

Ryc. 12. Toruń, kościół św. Jakuba. Wykop W-16/15. Widok od południa na fundament i pld. ścianę kaplicy wraz z przekrojem przez przypory. U dołu warstwa spalenizny (rys. M. Magalski, B. Kurtys; oprac. W. Milek)

Fig. 12. Toruń, the St James Church. Excavation unit W-16/15. View from the south: the foundation and the southern wall of the chapel with a cross-section through the buttresses. Burnt layer at the bottom (drawing by M. Magalski, B. Kurtys; edited by W. Milek)

zblizonej do stopy fundamentu nowej przypory (+ 48,7 m n.p.m.). Niejasna jest jego funkcja (ryc. 9, 10, 12).

Zakładając zakończenie budowy naw bliżej połowy XIV wieku¹⁶, w starszej literaturze przedmiotu przyjmowano, że kaplice wokół korpusu nawowego zaczęto budować od 1349 lub od 1359 roku, kontynuując etapowe budowanie do połowy XV wieku (Krantz-Domasłowska 2001, s. 10 i n.; Konieczny 2010, s. 92–97, 118; przypisy 5–12). Badania A. Koniecznego¹⁷ udowodniły, jak wspomniano, inną, niż dotąd sądzono, kolejność budowy: najpierw powstał południowy wieniec kaplic, od zachodniej kaplicy ku wschodowi, potem ciąg północny, w odwrotnej kolejności, od wschodu ku zachodowi. Interesująca nas kaplica św. Walentego powstać miała jako ostatnia w rzędzie południowym ze względu na możliwe dłuższe funkcjonowanie domniemanego portalu południowego. Niestety, z powodu niezachowania się oryginalnych więźb, nie dysponujemy datami ścinki drewna i możemy być pewni jedynie co do zakończenia budowy jednej kaplicy¹⁸ (Konieczny 2010, s. 112, 113). Poszukując odpowiedzi na pytanie, kiedy powstały kaplice boczne, słusznie zauważono, że architektura kaplic otaczających obie fary Torunia – Starego i Nowego Miasta, jest do siebie bardzo podobna. Sugerując się tym podobieństwem, zakłada się, że budowę kaplic wokół kościoła św. Jakuba rozpoczęto od około 1425 roku. Pierwsze wzmianki o kaplicach południowych fary Nowego Miasta dotyczą 1428 roku, kolejne, o kaplicach północnych, odnoszą się do lat 30. XV wieku. Skoro wiemy, że kaplica św. Walentego powstawała jako ostatnia po południowej stronie (Konieczny 2010, s. 117–118), to można zakładać jej budowanie w końcu lat 20. lub na początku lat 30. XV wieku¹⁹.

¹⁶ Data 1368 odkryta w nawie głównej w efekcie prac konserwatorskich jest, jak sugerują odkrywcy, wiązana z końcem budowy całej bryły św. Jakuba (Birecki 2022, s. 72), co jest bardzo prawdopodobne.

¹⁷ A. Konieczny obserwował występowanie półszczytów dokładnie opracowanych dla ekspozycji, strzępia wysunięte przed lico, jako przygotowanie do kolejnej budowy, blendę ozdobną w przyporze pierwszej od wschodu kaplicy i podobieństwa w sposobie opracowania lic. Wymieniana w źródłach kaplica braci Aldewiese i Jungewiese z 1359 roku wg Koniecznego mogła się znajdować przy zachodniej wieży, od północy, na piętrze.

¹⁸ Więźba zachowana w kaplicy Ogrójec wskazuje na zakończenie jej budowy w latach 1507–1508.

¹⁹ Poza podobieństwem w budowaniu kaplic w obu farach Torunia planowano też rozbudowę zakrystii, co widać na wschodnich ścianach naw północnych, w pozostawionych tam strzępiach (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 72, przypis 78).

Dzięki odkryciom archeologicznym wiadomo, że fundamentowanie kaplicy św. Walentego było inne niż pod prezbiterium. Nad stopą nie stosowano zaprawy, największe kamienie (dł. do 0,9 m) prawdopodobnie wrzucano do wąskiego dołu fundamentowego na różnych etapach i w różnych miejscach, nie tylko na węglach (ryc. 7–11). Fundamenty przypór mają odmienne wymiary, ich stopy są posadowione na różnych głębokościach, co zapewne można tłumaczyć faktem, że powstawały w różnym czasie (ryc. 5). Są niestarannie (pospiesznie?) wykonane, bez dbania o warstwowy układ kamieni, o proste linie pionowe i zbliżone wymiary (ryc. 11). Natomiast nowa, ceglana ściana kaplicy, począwszy od archiwolty arkady do samej góry, oraz przedłużone partie przypór zostały wymurowane starannie, ale widoczne są różne wymiary cegieł, w tym z domniemanej rozbiórki (ryc. 7, 12). Intrygująca jest ceglana ściana równoległa do zewnętrznego muru na arkadzie, oddalona od arkadowego muru o 0,1 m ku wnętrzu kościoła, wykonana z gotyckich cegieł, poznana jedynie z jednej, zewnętrznej strony. Istotnie, wszystkie kaplice obserwowane od zewnątrz sprawiają wrażenie, jakby powstały w jednej akcji budowlanej.

Podczas realizacji bryły kościoła św. Jakuba, poza badaną kaplicą, arkadowy fundament zastosowano pod przekątniową przyporą wspierającą południowo-wschodni narożnik korpusu (zob. ryc. 3: 12). Nie wiemy, czy tak fundamentowano pozostałe kaplice i inne narożnikowe, przekątniowe przypory korpusu naw, ale wydaje się to bardzo możliwe i uzasadnione, choćby ze względu na wilgotny i mało stabilny, żwirowy grunt.

Badania luminescencyjne cegły pobranej z dolnej partii arkadowego fundamentu kaplicy wykazały jej datowanie w granicach 1200–1290 r. (próbka JL5; Chruścińska i in. 2014). Biorąc pod uwagę, że budowę kaplicy poprzedziła rozbiórka ściany zewnętrznej, należy przyjąć, że do murowania przynajmniej dolnej nowej partii kaplicy użyto starej cegły z rozebranej ściany lateralnej, wypalonej w późnym XIII wieku.

Węgle drzewne – luźne drobiny spalenizny pod arkadą, w pobliżu jej filarów oraz przypór (głównie przypora nr 13, od +50 m) pozostały zapewne po pożarze poprzedzającym budowę kaplic południowych. Z zapisanych w annałach pożarów, jakie wybuchły w Toruniu, przed przełomem lat 20. i 30. XV wieku, należałoby rozważyć pożar, a po nim odbudowę kościoła św. Jakuba, odnotowaną w latach 1391–1410 (Tandecki 1999, s. 215).

O wystroju i wyposażeniu kaplicy z okresu początkowego, późnośredniowiecznego, nic nie wiadomo ze źródeł archeologicznych. Przypuszczalnie, w XV–XVI wieku mogła tam leżeć szklwiona posadzka zdobiona liliami

(zob. ryc. 2: P1–P4)²⁰. Może renowacja ścian i sklepienia tej przestrzeni oraz demontaż nastawy ołtarzowej w celu wykonania konserwacji przyniosą jakieś nowe dane? Do fragmentarycznego obrazu uzyskanego w wyniku badań archeologicznych można dodać, że za organizowanie prac budowlanych przy kościele św. Jakuba w Toruniu był odpowiedzialny wityrk – świecki zarządca funduszu kościelnego określanego jako *fabrica ecclesiae*, przeznaczonego na cele budowlane i utrzymanie kościoła (Sumowski 2015, s. 249).

VII

Nie jest znane pierwotne wezwanie kaplicy²¹. Dochodzenie do poznania wezwania obiektów sakralnych w średniowieczu jest bardzo skomplikowane. W diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego dodatkowa trudność wynika z wydarzeń, jakie zachodziły podczas reformacji, kiedy to od połowy XVI wieku wiele kościołów przeszło w ręce protestantów. Po tych wydarzeniach wspólnoty katolickie nadawały nowe wezwania średniowiecznym obiektom. Jeśli kościoły rozbierano i budowano nowe na dawnym miejscu, to wezwanie albo całkowicie zmieniano, albo rozszerzano. Brakuje średniowiecznych dokumentów erekcyjnych i konsekuracyjnych kościołów, głównie parafialnych (Rozynkowski 2006, s. 81, 83, 99). Niestety, święty Walenty nie jest notowany wśród wezwań kościołów ani katedralnych, ani parafialnych i wiejskich, klasztornych i kaplic w Prusach; w średniowieczu nie wymieniono ani razu takiego wezwania (Rozynkowski 2006, s. 176–188), ale imię Walenty (od *Valens* – mocny, potężny) na polskich terenach musiało być znane od średniowiecza, bo w XVI wieku było dość popularne (Fros, Sowa 1976, s. 446). Prawdopodobnie wezwanie to w to-

²⁰ Takie płytki znaleziono na zewnątrz i we wnętrzu kościoła – zielone i na niebieskim tle z białą malaturą (Sulkowska-Tuszyńska 2021; 2022, Kat. 78, 79, s. 162–163, ryc. 124: b–c).

²¹ Kaplice otaczające korpus nawowy od północy i od południa noszą obecnie różne wezwania. Zakłada się, że te patrocinia nie są pierwotne i że mogły być zmieniane. Niektóre kaplice miały więcej niż jedno wezwanie. I tak, idąc dookoła korpusu nawowego, od południowego wschodu wzdłuż ściany zachodniej, do północnego wschodu, widzimy najpierw kaplicę św. Benedykta, określaną też w literaturze jako św. Zofii, obecnie Matki Bożej Różańcowej. Drugą jest badana przez archeologów – św. Walentego, następna – św. Anny, a ostatnia kaplica od południa, na narożniku zachodnim, ma wezwanie Krzyża Świętego. Do zachodniej ściany korpusu nawowego, od zewnątrz, został dostawiony tzw. Ogrójec. Już w północnym wieńcu, przy zachodnim narożniku, obok kruchty jest kaplica św. Stanisława, dalej św. Antoniego, a najbliższej prezbiterium Świętej Rodziny (zob. Krantz-Domasłowska, Domasłowski 2001, s. 75, ryc. 3).

ruńskim kościele, który w latach 1557–1667 pozostawał świątynią protestantów, należy łączyć z okresem nowożytnym i kojarzyć od odzyskania kościoła przez katolików w 1667 roku. Problem powinien być zbadany.

V I I I

Dwa poziomy grobów zdeponowanych przy kościele przed rozbudową korpusu o kaplice dowodzą, że cmentarz po południowej stronie kościoła był czynny od kilkudziesięciu lat, zanim zaczęto budować kaplice. Pierwsze jamy grobowe dla zmarłych wykonywano tam od około połowy XIV wieku (ryc. 5) (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 67, 98, 175). W wykopach założonych na tym stanowisku nie stwierdzono ani jednej sytuacji, by pochówki zalegały pod fundamentem prezbiterium czy korpusu nawowego, zatem cmentarz nie poprzedzał rozpoczęcia budowy kościoła, natomiast później, gdy budowano kaplice, dookoła kościoła były już groby.

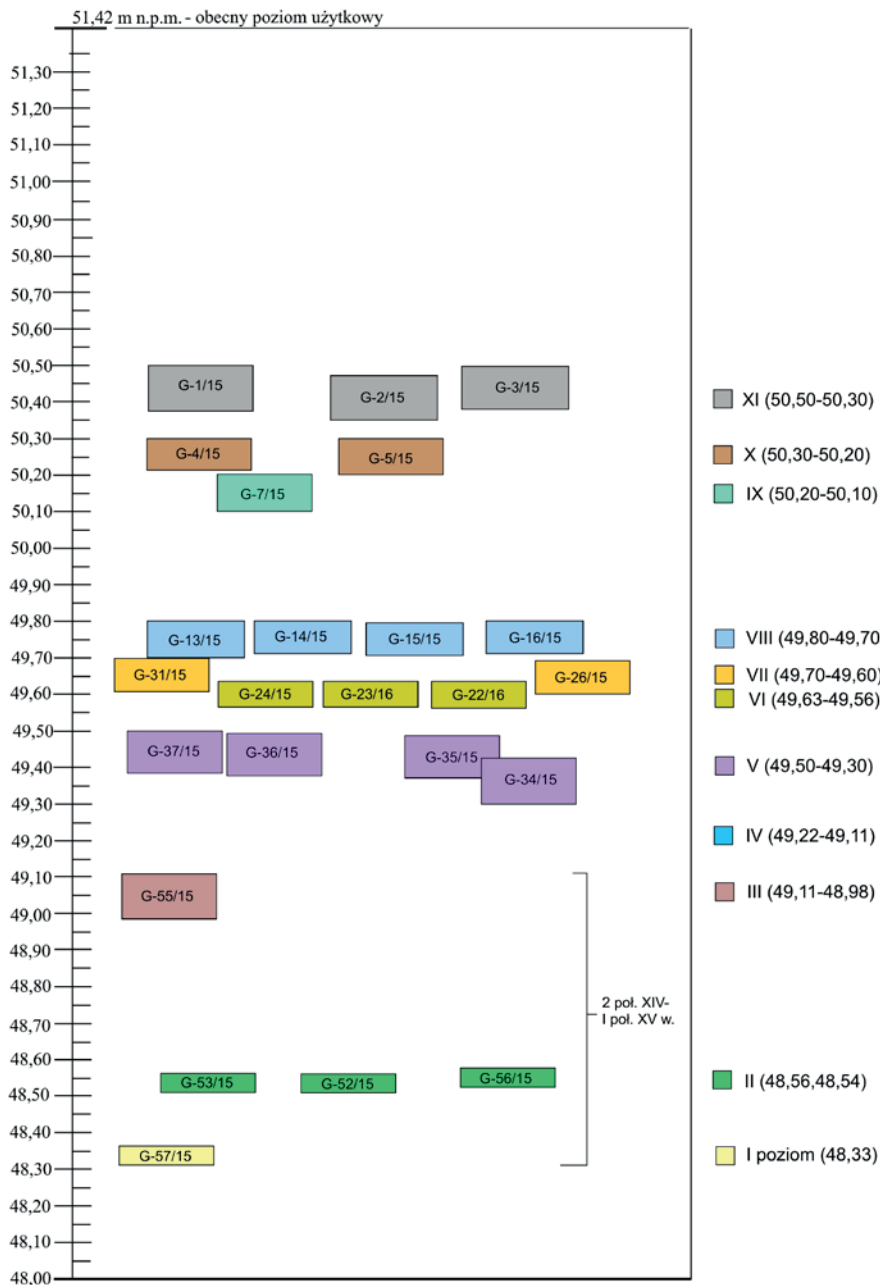
Analizując stratyfikację cmentarnych nawarstwień przy bryle, pomiędzy poziomami grobów zauważono dwie większe odległości, które mogą oznaczać dłuższą przerwę w korzystaniu z nekropolii. Pierwsza z nich, większa (55 cm; ryc. 13) przypada ponad II poziomem grobów, czyli w okresie, gdy najpewniej trwała tam budowa kaplic. Wiadomo, że proces ich wznoszenia wymagał nie tylko dostępu do murów lateralnych kościoła, ale dużej wolnej powierzchni, a samo budowanie mogło przedłużać się o kilka–kilkanaście lat lub więcej. Z tego powodu można sugerować znaczną przerwę w chowaniu zmarłych, spowodowaną przedłużającym się procesem budowy, a w konsekwencji niedostępnością tej przestrzeni. Drugą, ale mniejszą odległość (40 cm) zaobserwowano pomiędzy VIII a IX poziomem grobów (około XVII stulecia). Może związana była z wojennymi konfliktami i okupacją szwedzką?

Po zbudowaniu kaplicy św. Walentego w najbliższym jej otoczeniu kontynuowano chowanie zmarłych w dziewięciu kolejnych poziomach, aż do XIX wieku, gdy władze zaborcze zakazały oficjalnie grzebania zmarłych przy kościele. Nowa nekropolia została przeniesiona na tzw. Jakubskie Przedmieście; w 1837 roku ówczesne władze pruskie podały informację o zamiarze likwidacji starego cmentarza (Niedzielska 2010, s. 15–18). Odkrycia archeologiczne przekonują nas jednak, że na cmentarzu, być może wyjątkowo, pochówki odbywały się co najmniej do 1921 roku!²²

²² Podczas prowadzenia badań ratunkowych w 2020 roku przy bramie od ulicy św. Jakuba

(w metrach n.p.m.)

Poziomy grobów

Ryc. 13. Toruń, kościół św. Jakuba. Wykop W-16/15. Stratyfikacja cmentarza – poziomy grobów (oprac. K. Sulkowska-Tuszyńska, rys. W. Miłek)

Fig. 13. Toruń, the St James Church. Excavation unit W-16/15. Stratification of the cemetery; distinctive grave strata (prepared by K. Sulkowska-Tuszyńska, drawing by W. Miłek)

W obrębie wykopu W-16/15 (wymiary 3×4 m), wokół analizowanej kaplicy św. Walentego, odkryto co najmniej 26 jam grobowych o różnym stanie zachowania. Większość z nich była w połowie zniszczona albo na skutek wykonywania wkopów fundamentowych (I, II – dolne poziomy), albo z braku miejsca i nieuwagi grabarza podczas kopania jam grobowych (poziomy III–V) lub na skutek różnych ingerencji wykonywanych przy kościele w XX–XXI wieku (poziomy IX–XI – najmłodsze), ale wyjątkowo dobrze zachowały się jamy grobowe w VII poziomie (groby: G-13/15 do G-16/15).

Podsumowując, stwierdzono, co następuje:

1) Przy zbadanej kaplicy było co najmniej 10 do 11 poziomów grobów (I do X–XI)²³.

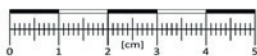
2) Całkowita miąższość warstwy cmentarnej wynosiła od 1,9 do 2,2 m. Jamy grobowe były kopane w pionie minimalnie co 10 cm, a maksymalnie co 55 cm, czyli średnio co 20 cm (ryc. 13). W płaszczyźnie poziomej natomiast zmarłych grzebano niekiedy obok siebie, co 20–30 cm, zwłaszcza w okresie, gdy cmentarz był używany przez protestantów, i później, bliżej XVIII wieku. W poziomach średniowiecznych jamy grobowe oddalano o 0,5 do 1,5 m. Więcej pochówków notowano w poziomach V–VIII, czyli bliżej XVII–XVIII wieku (4–5 w obrębie wykopu). Te tendencje w okresie nowożytnym widoczne są także bliżej masywu zachodniego (wykop – W-14/13), gdzie stwierdzono XII poziomów grobów (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 106, ryc. 86; zob. ryc. 13).

3) Co ciekawe, jedynie w dwóch najmłodszych poziomach grobów (X, XI) oraz ponad warstwami cmentarnymi zaobserwowano występowanie 8 rodzajów przedmiotów, z których część mogła mieć związek ze zmarłym lub z pogrzebem, a inne mogły być przypadkowymi zgubami. Związek ze zmarłym miał zapewne metalowy ryngraf-kaplerz z wyobrażeniem Matki Bożej Częstochowskiej (ryc. 14)²⁴ i trzy delikatne, srebrne obrączki tworzące jeden zestaw, nałożone na palec młodej kobiety (G-13/15). Każda z obrączek była inna, jedna ze skróconego drutu, a druga z prostego, przy czym obie były wygięte tak, by tworzyły przenikającą się jedność (ryc. 15a, b).

znaleziono cztery dolne partie steli nagrobnych z lat 1894–1921 (Sulkowska-Tuszyńska, w druku).

²³ W niektórych miejscach groby były tak blisko nad sobą, że stwierdzenie, czy należały do dwóch różnych poziomów, czy do tego samego, jest bardzo trudne, zwłaszcza gdy groby nie znajdowały się nad sobą (np. poziom VI i VII).

²⁴ IZW-4/15, ponad XI poziomem grobów; w przemieszanej warstwie uformowanej bliżej XIX wieku, z luźnymi kośćmi, zapewne ze zniszczonego grobu.

Ryc. 14. Toruń, kościół św. Jakuba. Cmentarz przy kaplicy św. Walentego. Ryngraf odkryty w grobie – Matka Boża Częstochowska: polichromia, złocenie (konserwacja M. Birezowska, fot. W. Ochotny)

Fig. 14. Toruń, the St James Church. Cemetery at the chapel of St Valentine. The gorget discovered in a grave – Our Lady of Częstochowa: polychromy, gilding (conservation by M. Birezowska, photo by W. Ochotny)

Ryc. 15. Toruń, kościół św. Jakuba. Cmentarz przy kaplicy św. Walentego: a, b – trzy srebrne obrączki odkryte w grobie kobiety (fot. W. Ochotny, J. Struwe)

Fig. 15. Toruń, the St James Church. Cemetery at the chapel of St Valentine: a, b – three silver rings discovered in a woman's grave (photo by W. Ochotny, J. Struwe)

Trzecia była ozdobiona motywem dwóch splecionych ze sobą prawych dłoni z koronkowymi mankietami²⁵ (poziom grobów z XVI–1. połowy XVII w.)²⁶. Z trumny, do której złożono ciało na okoliczność pogrzebu około 2. połowy XVIII wieku, pochodzi 15 małych ćwieków (średnica do 16 mm), druciki ze zniszczonego wianka grobowego i fragmenty lamówki/wstążeczki (z kontekstu grobu G-4/15, X poziomy grobów). Zgubami lub odpadkami były prawdopodobnie fragmenty kamionkowego, cienkościennego naczynia ze sceną polowania (IZW 14/15; pomiędzy najmłodszymi grobami (XI poziomy, G-1,2,3/15; XIX w.) oraz dwie monety – brakteat krzyżacki z prostokątem D z około 1345–1355²⁷ oraz denar koronny bez daty, 1527–1529 (Zygmunt I – 1506–1548)²⁸. Obie znaleziono w tej samej 7. warstwie, pomiędzy grobami G-4/15 i G-5/15, w warstwie z około 2. połowy XVIII wieku.

Opadem po pożarze świątyni mógł być fragment ceramicznej płytki o grubości 25 mm, z zielonkawym szkliwem podobnym do szkliwa na płytkach z inskrypcji, zastosowanych na murach II. prezbiterium, budowanego pomiędzy 1309 a 1368²⁹.

4) Uzupełnieniem danych o pochówkach przy kaplicy może być informacja o opłatach za pochówki w kościele. Skoro w 1428 roku rada miasta Torunia dla fary świętojańskiej ustaliła wysokość opłat za pochówki w kościele, zwalniając z tychże radnych miasta, to można założyć, że taksy tego typu ustalono też dla kościoła św. Jakuba, może właśnie w związku z budowaniem kaplic i tym samym poszerzaniem przestrzeni sepulkralnej, np. na pochówki dla zmarłych rajców i ławników NMT, także w obrębie nowych kaplic, po zakończeniu ich budowy. Znacznie wcześniej, w XIV wieku, w nawach chowani byli zmarli patrycjusze NMT (Konieczny 2010, s. 92–116).

²⁵ IZW- 44/15, z VIII poziomu grobów (G-13/15 do 16/15).

²⁶ Datowanie jest zbliżone i wynika ze względnego datowania poziomu grobów. Na tej głębokości groby wyjątkowo dobrze się zachowały.

²⁷ IZW-19/15, brakteat krzyżacki z prostokątem, typ T12, wg Paszkiewicza, por. Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 166, Tab. I–3; Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 166, Tab. I–3. Ekspertyza W. Miłek.

²⁸ IZW-17/15, denar Zygmunta I, z X poziomu grobów, por. Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 166, Tab. I–11. Ekspertyza W. Miłek.

²⁹ Datę 1368 podają za: Birecki 2022, s. 72. Bliższą charakterystykę wymienionych wyżej znalezisk zawarto w archeologicznej monografii kościoła (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 119–170).

Obraz obrzędu pogrzebowego uzyskany w wyniku badań na cmentarzu jest nieco inny niż ryt pogrzebu tych torunian, którzy dostąpili łaski pochówku w obrębie świątyni³⁰.

Na cmentarzu w tych samych kwaterach grzebano dorosłych i dzieci. W około 80–90% przypadków nie zachowały się relikty trumien (ryc. 16). Być może podczas pogrzebów trumny były używane tylko do transportu ciał.

Ryc. 16. Toruń, kościół św. Jakuba. Cmentarz przy kaplicy św. Walentego – domniamana kwatera kobiet. Grób pierwszy od lewej – wysoka kobieta z wiązką kwiatów (fot. A. Cicha)

Fig. 16. Toruń, the St James Church. Cemetery at the chapel of St Valentine – probable women's quarter. The first grave from the left – a tall woman with a bunch of flowers (photo by A. Cicha)

Relikty trumien odkryto na zewnątrz cmentarza w kilku miejscach, głównie w poziomie z około XVIII wieku, blisko zachodniego wejścia kościoła, a sporadycznie od XVII wieku, przy wschodnim zamknięciu prezbiterium i blisko południowego wejścia do prezbiterium. Luźno znajdowane mosiężne ćwieki

³⁰ Wyniki uzyskane w ciągu zaledwie 8-miesięcznych ekspedycji dalece przekroczyły zakres planowany w 2008 roku problematykę badań, ale obraz pochówków we wnętrzu kościoła uzyskano zaledwie z dwóch sondaży, które mogły być założone tylko w jednej partii bryły (pn.-zach.). Nieznane są, domniemane, najbogatsze groby w prezbiterium ani pozostałe z naw (zob. ryc. 2).

zapewne ozdabiały niektóre trumny oraz przytwierdzały do drewna tkaninę wyściełającą trumnę. Wcześniej, głównie w XV–XVI wieku, w nielicznych jamach grobowych występowały mary – deski, zwykle sosnowe, sporadycznie dębowe i lipowe³¹. Od XIII wieku, czyli od początku funkcjonowania nekropolii w NMT, popularnym zwyczajem funeralnym było zawijanie ciał w całun i wkładanie ich bezpośrednio do ziemi. Zmarłych składano w jamach grobowych na linii zgodnej z osią kościoła, z twarzoczaszką skierowaną ku wschodowi symbolizującemu zmartwychwstanie Chrystusa (ryc. 16). Aż do XVIII wieku do jam grobowych zazwyczaj nie wkładano przedmiotów, poza osobistymi. Sporadycznie były to obrączki u kobiet, brosze u mężczyzn (!). Mimo popularności dewocjonaliów w czasach nowożytnych, w Toruniu, mieście o znacznych wpływach protestanckich, dewocjonomia nawet w XVIII wieku, w katolickim już wówczas kościele, nie były powszechne. Sporadycznie zdarzały się np. małe krzyżyki, medaliki św. Benedykta, medaliki z Matką Bożą i obliczem Chrystusa lub Ignacego Loyoli. Wyjątkowo duży ryngraf (dł. 12 cm, ryc. 14) z wyobrażeniem Matki Bożej Częstochowskiej włożono do jednej z trumien w XVIII wieku. Prawdopodobnie więcej dewocjonaliów umieszczano w trumnach zmarłych chowanych w kościele. Od około XVIII wieku na cmentarzu stawiano nagrobki, np. z białego wapienia³². Pochówki w jamach były niemal wyłącznie pojedyncze, choć zdarzały się groby, w których odkryto dwoje i troje zmarłych. Dłonie układano wzdłuż ciała, na piersi lub na biodrach. Charakterystycznym rytym pogrzebu w Toruniu, na cmentarzu przy kościele św. Jakuba, od XVI do XVIII wieku, choć głównie w XVII wieku, było obdarowywanie dzieci i młodych wiankami grobowymi jako symbolami zwycięstwa Chrystusa nad śmiercią (ryc. 17). Były to misterne konstrukcje oplatane drucikami i nitkami, ozdobiane wstążeczkami, kwiatami, cekinami, trawami. Około końca XVII wieku zmarłym młodym kobietom na miednicy składano wiązanki goździków i maków układanych na bukszpanie. Taką właśnie wiązanką obdarowano młodą kobietę pochowaną przy kaplicy św. Walentego (ryc. 18). Obok pochowano inną młodą kobietę, która na palcu miała trzy srebrne obrączki, w tym jedna była misternie ozdobiona motywem splecionych dłoni, na znak miłości,

³¹ O badaniach ksylogicznych drewna por. Dorota Bienias, *Aneks II* (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 275–279).

³² W trakcie badań archeologicznych znaleziono zaledwie dwa małe fragmenty kamiennych płyt (Sulkowska-Tuszyńska 2022, Katalog 5, s. 120).

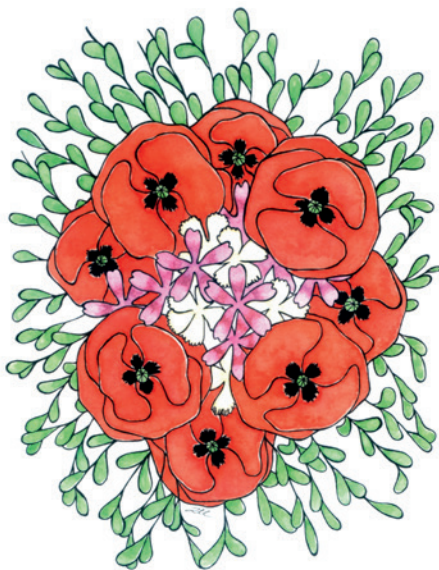

Ryc. 17. Toruń, kościół św. Jakuba. Cmentarz. Wianek z grobu dziecka (fot. W. Ochotny)

Fig. 17. Toruń, the St James Church, cemetery. Flower crown from a child's grave (photo by W. Ochotny)

Ryc. 18. Toruń, kościół św. Jakuba. Cmentarz przy kaplicy św. Walentego. Wiązanka grobowa – goździki i maki ułożone na bukszpanie; por. ryc. 16 (badania palinologiczne A. Noryśkiewicz, rekonstrukcja K. Sulowska-Tuszyńska, rys. Z. Kowalska)

Fig. 18. Toruń, the St James Church. Cemetery at the chapel of St Valentine. Grave bouquet – carnations and poppies arranged on boxwood; see fig. 16 (palynological examinations by A. Noryśkiewicz, reconstruction by K. Sulowska-Tuszyńska, drawing by Z. Kowalska)

zaręczyn lub zaślubin. W tym samym rzędzie był też grób młodej kobiety pochowanej z noworodkiem złożonym na klatce piersiowej (groby: G-12/15–G-16/15; ryc. 13 – poziom VIII). Ze względu na przeważające groby kobiet w poziomach średniowiecznych i nowożytnych obszar cmentarza wokół kaplicy św. Walentego określono jako domniemaną kwaterę kobiet (Sulkowska-Tuszyńska 2022, s. 88–118, Kat. 5–17) (ryc. 16).

IX

Reasumując, kaplica kościoła św. Jakuba w Toruniu, obecnie pod wezwaniem św. Walentego, jako jedyna z dziewięciu kaplic była badana przez archeologów w roku 2015. Powstała jako ostatnia w południowym wieńcu kaplic, około lat 20.–30. XV wieku. Przedtem po obu jej stronach powstały dwie inne, dzięki przedłużeniu ich pierwotnych przypór. Budowę analizowanej kaplicy rozpoczęto od rozebrania odpowiedniego odcinka południowej ściany kościoła. Pomiędzy dwiema przedłużonymi przyporami wzniesiono nową, południową ścianę kaplicy; oparto ją na fundamencie arkadowym, na osi wsparto nową przyporą, do budowy używając cegieł z rozbiórki. Pod kaplicą, równolegle do arkadowego fundamentu, odkryto jakiś ceglany średniowieczny mur.

Wokół kaplicy pomiędzy XIV a XIX stuleciem czynny był cmentarz; stwierdzono dwa poziomy grobów przed budową kaplicy, pomiędzy 2. połową XIV wieku a początkiem XV wieku. Kolejne dziewięć poziomów powstało z pochówków składanych w tym miejscu od około 2. połowy XV do XIX wieku włącznie. Trumny stosowano na cmentarzu rzadko, częściej od XVIII wieku. W większości jam grobowych nie było żadnych przedmiotów. Niektórzy zmarli w XVII–XVIII wieku byli chowani w wiankach grobowych. Jedną kobietę pochowano z zaręczynowym (?) pierścieniem, innej podarowano wiązanek z kwiatów. Monety znalezione pomiędzy grobami (XIV, XVI w.) dostały się do warstw cmentarnych prawdopodobnie przypadkiem, a w efekcie wykopywania jam grobowych znalazły się w warstwie z XVIII wieku. Jest możliwe, że wokół kaplicy św. Walentego była kwatera kobiet. Ze znalezionych artefaktów najcenniejszy był polichromowany, złożony ryngraf z ikoną Matki Bożej Częstochowskiej. Dewocjonalia wkładano do grobów bardzo rzadko i, co zrozumiałe, tylko w nowożytnym, katolickim okresie używania nekropolii, a głównie w XVIII–XIX wieku.

Wezwanie św. Walentego przypuszczalnie nadano tej kaplicy dopiero po roku 1667, gdy katolicy wrócili do świątyni i ponownie mogli chować swoich zmarłych na cmentarzu przy kościele św. Jakuba.

Brak szerzej zakrojonych badań archeologicznych we wnętrzu nie pozwala na uwagi dotyczące wyposażenia i wystroju.

Bibliografia

- Birecki P., 2022, *Toruńska starówka. Ochrona i konserwacja dziedzictwa kulturowego UNESCO, etap II*, Toruń.
- Błażejewska A., 2022, *Architektura kościoła św. Jakuba w Toruniu jako przedmiot badań naukowych*, Toruń.
- Chruścińska A., Cicha A., Kijek N., Palczewski P., Przegietka K., Sulkowska-Tuszyńska K., 2014, *Luminescence dating of bricks from the gothic Saint James church in Toruń*, *Geochronometria*, vol. 41, nr 14, s. 352–360.
- Cicha A., 2010, *Klasztor cysterek-benedyktynek przy kościele św. Jakuba w Toruniu w świetle źródeł ikonograficznych i archeologicznych*, [w:] *Dzieje i skarby kościoła świętojakubskiego w Toruniu*, red. K. Kluczajd, Toruń, s. 141–159.
- Cicha A., 2013, „Domy Zakonne zamykają się, mają ścisłą klauzurę (...), aby siostry (...) przyzwoitość zakonną jak najprzekładniej zachowywały” – tzw. łącznik nowożytny między klasztorem a kościołem św. Jakuba Apostoła w świetle badań archeologiczno-architektonicznych, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, t. I, red. J. Raczkowski, Toruń, s. 74–86.
- Cicha A., 2014, „Wy, którzy przechodzicie obok nas, wnet będziecie tym, czym my jesteśmy” – kwatery zachodnia cmentarza przy nowomiejskim kościele św. Jakuba, [w:] *Nowe Miasto Toruń. 750 lat od lokacji*, red. K. Mikulski, P. Oliński, W. Rozynekowski, Toruń, s. 43–68.
- Cicha A., 2015, *Klasztor przy kościele św. Jakuba w Toruniu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych*, maszynopis rozprawy doktorskiej w archiwum Instytutu Archeologii UMK w Toruniu, Toruń.
- Dzieje i skarby, 2010, *Dzieje i skarby kościoła świętojakubskiego w Toruniu*, red. K. Kluczajd, Toruń.
- Freymuth O., 1981, *Untersuchungen zur mittelalterlichen Baugeschichte der Neustädter Pfarrkirche St. Jacobi zu Thorn*, [w:] *Thorn: Königin der Weichsel 1231–1981*, Göttingen, s. 13–98.
- Fros H., Sowa F., 1975, *Imię Twoje. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków.
- Konieczny A., 2010, *Historia budowy kaplic przy kościele pw. św. Jakuba w Toruniu w świetle najnowszych badań architektonicznych i dendrochronologicznych*, [w:] *Dzieje i skarby kościoła świętojakubskiego w Toruniu*, red. K. Kluczajd, Toruń, s. 91–120.

- Krantz-Domasłowska L., Domasłowski J., 2001, *Kościół św. Jakuba w Toruniu*, Toruń.
- Niedzielska M., 2010, *Cmentarze na Jakubskim Przedmieściu – ewangelicki i katolicki*, [w:] *Cmentarz św. Jakuba i inne chrześcijańskie cmentarze nowomiejskie*, red. K. Mikulski, Toruń, s. 5–38.
- Rozynkowski W., 2006, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork.
- Steinbrecht C., 1885, *Thorn im Mittelalter. Ein Beitrag zur Baukunst des Deutschen Ritterordens*, Berlin.
- Sulkowska-Tuszyńska K., 2010, *Apud terram, ante ecclesiam. Niezapisane karty kościoła i parafii św. Jakuba w Toruniu*, Pomorania Antiqua, t. XXIII, s. 249–273.
- Sulkowska-Tuszyńska K., 2014, *Prezbiterium kościoła św. Jakuba po badaniach archeologiczno-architektonicznych. Nowa historia Nowego Miasta Torunia?*, [w:] *Nowe Miasto Toruń 750 lat od lokacji*, red. K. Mikulski, P. Oliński, W. Rozynkowski, Toruń, s. 9–42.
- Sulkowska-Tuszyńska K., 2021, *Przypatrzcie się liliom... O niepoznannej posadzce kościoła św. Jakuba w Toruniu*, [w:] *Studia z historii i archeologii architektury. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Zbigniewowi Pianowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. P. Gorazd-Dziuban, P. Kocańda, A. Rozwałka, Rzeszów, s. 493–517.
- Sulkowska-Tuszyńska K., 2022, *Kościół św. Jakuba w Toruniu. Historia w ziemi zapisana*, Toruń.
- Sulkowska-Tuszyńska K., 2022a, *Ten wytworny święty Jakub. Kościół św. Jakuba w Toruniu po badaniach archeologicznych. Mały przewodnik*, Toruń.
- Sulkowska-Tuszyńska K., w druku, *Ratownicze badania archeologiczne wokół kościoła św. Jakuba w Toruniu*, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, oddział w Toruniu, Toruń.
- Sulkowska-Tuszyńska K., Cicha A., 2010, *Dawny klasztor przy kościele św. Jakuba w Toruniu i jego otoczenie w świetle badań archeologicznych z lat 2008–2009*, Rocznik Toruński, t. 37, Toruń, s. 251–273.
- Sulkowska-Tuszyńska K., Cicha A., 2018, *Badania archeologiczno-architektoniczne na terenie dawnego szpitala nowomiejskiego w Toruniu – ul. Szpitalna 4 (sezon 2014)*, [w:] *XX Sesja Pomorzoznawcza*, red. A. Trawicka, Gdańsk, s. 275–282.
- Sumowski M., 2015, *Rachunki witraży kościoła św. Jakuba w Toruniu z 1468 r.*, [w:] *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń, s. 237–271.
- Tandecki J., 1999, *Rozkwit toruńskiego ośrodka handlowego i produkcyjnego w latach 1350–1411*, [w:] *Historia Torunia*, t. I, *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. M. Biskup, Toruń, s. 167–220.

AROUND THE CHAPEL OF ST VALENTINE IN THE CHURCH
OF ST JAMES IN TORUŃ. CONSTRUCTION OF THE CHAPEL
AND CEMETERY

Keywords: St James Church in Toruń, construction of the chapel, stages, foundations, cemetery at the chapel, stratification, burial rite.

Summary

The chapel of St Valentine at the St James Church in Toruń, was the only one of the nine chapels to be investigated by archaeologists in 2015. It was built as the last in the southern ring of chapels, around the 1520^s–30^s. Prior to the construction of this chapel, two other had been previously built on either side of its future location. For these chapels, the original buttresses that surrounded the church to the south were extended. The construction of the St Valentine's chapel began with the demolition of a corresponding section of the southern wall of the church. A new wall of the chapel was erected between the two already extended buttresses; it was settled on an arcade foundation and supported on axis by a new buttress. The new chapel was built using bricks from the demolition of the churches wall; those bricks were fired by the end of the 13th century. Underneath the chapel, a brick wall was uncovered, parallel to its new wall; it was possibly part of a medieval tomb. Around the chapel, a cemetery was functioning between the 14th and 19th centuries; two levels of graves were identified to proceed the construction of the chapel, and dating to the 2nd half of the 14th century and the early 15th century. Subsequent nine levels of burials were interred on the site from around the 2nd half of the 15th century to the 19th century inclusive. Coffins were rare at the cemetery at the beginning, becoming more frequent from the 18th century onwards. Most of the burial pits were deprived of objects. Some of the deceased of the 17th–18th centuries were wearing flower crowns. A woman was buried with her engagement ring, while another was given a bunch of flowers. Coins found between the graves (14th and 16th centuries) got into the cemetery layers probably by accident; some found in the 18th century layer are a result of later digging activity. It is likely that there was a women's quarters around the St Valentine's chapel; one of the women was buried with her newborn baby. Among the artifacts found, apart from the rings, the most valuable item is a polychromed gilt gorget depicting crowned Our Lady of Częstochowa icon, from about the late 18th century. Devotional articles found their way to the graves quite rarely and, understandably, only in the modern Catholic period of the cemeteries' use, mainly from the 18th to 19th centuries. It is unknown which period can be associated with the dedication of the chapel to St Valentine; presumably, the name was not given until after 1667, when the Catholics returned to the temple and from then on were again able to bury their dead in the cemetery at the church of St James. The lack of archaeological excavation inside does not allow comments on the furnishings and decoration.

